

A SEMMI KÖZELÍT

Illyés Gyula hátrahagyott versei

Ennek a kötetnek a sorsa s az olvasóra gyakorolt hatása, azt hiszem, részben már akkor eldőlt, amikor kézbe vesszük. Megjelenését beárnyékolja nagy költőnk közeli halála, így belelapozván e szép könyvbe, amely már címében is az elmúlásra utal, elsőként nem gondolunk másra, csak a bennünk sajgó fájdalomra és a gyászra. Hogy Illyés Gyula halálával mit veszített a magyar irodalom, annak ma még aligha lehetünk teljes tudatában, inkább csak sejtjük, hogy irodalomtörténetileg valamiféle fordulóponthoz érkeztünk. De a hiányérzet, a maga nehéz és kínos súlyával, már ránk telepedett, érezzük, hogy a halál ezúttal is pótolhatatlan és hatalmas kincset rabolt el tőlünk. Hiszen ezt az eltávozott embert, ezt a már életében klasszikussá váló költőt – nagy nemzedék- és pályatársaihoz, *Veres Péter*hez és *Németh László*hoz hasonlóan, s nagy veszteségeink sorát fölemlgetve, hadd tegyük e névsorhoz még oda *Lukács György* nevét is – nemcsak nagyon tiszteltük, hanem a fiatalabb nemzedékeknek kijáró jog alapján, szinte gyermeki elkötelezettséggel szerettük is, egyszerűen azért, mert olyan volt, amilyen. Embernek is nagyszerű, villódzó szellemiségű erkölcsi fenomén, akire nemcsak irodalmunknak, de egész nemzeti közéletünknek szüksége volt. S szüksége volna ma is.

Emberi vonatkozásokban a kötet olvasása sem sokat enyhít fájdalmunkon. A versekből minduntalan visszatekint ránk az a méltóságteljes, de már szemmel láthatóan elerőtlenedett és beteg, valahová a nirvána semmijébe révülő öregember, akinek arcvonásait – a kötetben is láthatóan – *Molnár Edit* érzékeny fényképezőgépe örökítette meg számunkra. Ez a portré a szívünket mardossa s fölbuggyantja torkunkon a kimondhatatlan együttérzés sirását, mert fölismerjük rajta a szenvedő, az élettől meghittent, de egy gyermek őszinte megrendültségével és csodálkozásával búcsúzó embert. A kötet egyik legszebb, s legnagyobb szabású versében, *A közeli és távoli* címűben, Illyés földi bús társamnak, kis árvámnak nevezi szomszédasszonyát, a szintén öreg és beteg Kissnét, így, ilyen szívből jövő keresetlenséggel fejezve ki a halálra várók minden különbözőséget elmosó, esendő emberi egyenlőségét. Ez az érzés minket is hatalmába kerít, mert a versek minden kendőzés nélkül tudósítanak minket a halálba való belenyugvás kényszerű állapotának kínjairól, a testi hanyatlással folytatott egyre reménytelenebb küzdelemlről, az elmúlás előtti, semmivel sem csitítható, végső nagy magányról, s arról, hogy az ember helyzetében – még ha meg tudná is oldani egyetemes társadalmi problémáit – a halál tudatos átérzésével eleve van valami reménytelen. *A Semmi közelít* – köszönhetően a versek válogatójának és szerkesztőjének *Domokos Mátyás*nak is, aki a sorokban izzó legkisebb gondolat- és érzelemrezdülésre is fölfigyelve, pontosan és simán illesztette egymásba a részleteket – egyetlen hatalmas versfolyammá növekedett, a büszke ember halálba lépdelésének megrázó erejű lélcstani dokumentumává, amelynek minden egyes lapjára láthatatlanul is oda van írva a memento mori! napjainkban egyetemleges érvénnyel is föltöltődött, általánosan emberi jelszava.

A művészi teljesítményen azonban semmi sem látszik a belső küszködésből és a testi hanyatlásból, a költő most is könnyedén és férfias eleganciával győzi le anyagát, sőt ami a versek képi sűrítettségét, s e sűrítettségből kibomló gondolati tartalmak bonyolult egymásba játszását illeti, nem egy helyen túlszárnyalja eddigi lírai mesterműveit. A kötet feszültségét és drámaiságát éppen az adja – az olvasóra katartikus hatást gyakorolva – hogy ezeket a verseket egy beteg és öreg ember írta, akinek szikkadozó, sovány testében azonban éberén és szorgosan működött az agy, s mindenre nyitott volt a lélek. Olyan költő, aki a tükör előtt állva jól látja hajdani mivoltának roncsait, az elmúlással már alig dacoló emberi csendőségét, mégsem tud hinni a szemének, mert belül még mindég győztes és legyűrhetetlen, friss benne az érzés és az értelem. Közeledvén a halálhoz, hihetünk-e annak a szánalmas és groteszk testiségnek, amibe beleköltöztünk? Illyés válasza erre a kérdésre egyértelműen tagadó. „Nem azonosulnak a vénülők/ a homunkulusszal, akivé válnak” – írja. E belső élménye nyomán lírai önarcképe is megkettőződik: hűségesen megidézve magát az öregedés fájdalmas stációján, hatalmas és szikrázó intellektusával, a soraiból lendületesen előtörő, magabiztos művészi érzékével és a most is a valóságra irányuló pontos és tárgyias megfigyeléseivel rá is cáfol arra az áttetsző alakra, akivé a múlt idő formálta. Illyés Gyula alkotói potenciálja nemcsak hogy mindvégig töretlen maradt, hanem – valami egészen döbbenetes módon – egyre magasabbra szárnyalt, s ezt tudva, különösképpen átérezzük a halálában rejlő igazságtalanságot. De megérezzük azt is, hogy ez az ember nemcsak úgy győzte le a halált, hogy életművével bevonult a halhatatlanságba, hanem úgy is, hogy szinte az utolsó percéig felelősséggel bíró, alkotó és munkás ember maradt.

Van-e ennél tisztább, a halállal halálig dacoló tragédia? Még mindnőváján emlékszünk az illyési prózának arra a lírai gyöngyszemére, amelyik a *Kbáron ladikján* címet viselte. Ebben az 1969-ben megjelent esszéregényében bontotta ki „hivatalosan” a költő az öregedés témájának zászlját, itt deklarálta először teljes tudatossággal, hogy az „öregedés voltaképpen az egyetlen kérdése minden elképzelhető filozófiának”. Lírájában mindennek már komoly előzményei voltak, akkoriban mégsem sejtettük, hogy Illyés mennyire komolyan veszi a fölkinálkozó alkalmat s hogy belülről mennyire el van szánva annak az önvivészekciós folyamatnak a kibontására, amelynek első fejezeteit éppen itt adta közre. Talán az tévesztett meg minket, hogy akkortájt ő maga is folyvást a halál, az elmúlás fölényes és tréfás ábrázolásáról beszélt s azt is cselekedte, így nyújtván mintegy útmutatást számunkra arra vonatkozólag, hogy miként hesscsegssük el a sötétség bennünk lakozó démonait. S mi olvasók hálásak is voltunk azért az ironikus-tréfás felülemelkedéséért, mert hát ki akar – még a műalkotás nyújtotta gyönyör érzetében is – igazi testközelségbe kerülni a halállal? Nem vettük észre, hogy tréfálkozó, humoros hangnemében több volt az udvariasságból és a nagylelkűsügből, mint a valóságos életfölnyéből, hiszen Illyés mindig pontosan ismerte a mértéket, tudta, hogy mit hogyan lehet és kell ízléssel és igénnyel a nagyközönség elé tárni.

Valójában a *Kbáron ladikján* komoly és elszánt programadás volt a még létező jövőre nézve, melyet a költő többször is, több oldalról átgondolt és felettébb tudatosan előkészített. Nemcsak a téma súlyosságát érezte át s azt, hogy vállalásával most igazán a saját bőrét viszi a vásárra, hanem – ez meg lehet groteszk módon hangzik, mégis igaz – a benne rejlő hatalmas lehetőségét is, azt, hogy segítségével egész lírai életművét betetőzheti. A hatvanas években Illyés alkotói erőinek teljéhez érkezett s az előkészítés első stádiumaként erőteljes rántásokkal kiszakította magát az aktív közéleti szereplés háló-

jából. Magányt és függetlenséget akart, mert tudta, hogy tervét csak így valósíthatja meg. A közvetlen megjelenés, a közvetlen siker többé már nem érdekelte, korához különben is a szemérmes és önkéntes elvonulás illett, emlíkezhetünk még a *Dölt vitordához* írt előszavának mondataira: „*Ellenszenves a magát öregén is fiataloskodva kellett, meglett állapotát kamaszszökdelésekkel tarkító művész. A szökdelést ugyanis elméjétől várjuk el, a tapasztalatok úgynevezett súlyával, a fájdalmak amnyiszor emlegetett – s oly igaz – nyügeivel is! Ez az egyetlen módja a világ s a magunk naponkénti megújításának. Ez azonban egyúttal parancs is, a kort, kegyelmet nem ismerő Műzsáé.*” Illyés tehát valójában nem elszakadásra készülődött a nemzetet és az emberiséget érintő közügyektől, csak ezeknek egy fentebbi, magasabb szempontú, az ő szavaival szólva, „létmélységű” megközelítésére s arra, hogy verseinek művészi közegét feltölti azzal az újfajta tárgyiaszággal, amely megfelel a gondolkodásában végbement változásoknak. Nem többre és kevesebbre vállalkozott, minthogy elfogadva tárgyi, képi, tematikai közegként saját öregedésének, halálhoz való közelítésének témáját, újraéli és értelmezi addigi életét és pályafutását, és szoros összefüggésben vele a magyar progresszió XX. századi útkereséseit. Mindez törvényszerűen vezette el őt az emberiség egyetemes gondjához, a lehetséges, a bekövetkező közhalál mindennél súlyosabb problémájához, amely a maga teljes élességében – legalábbis itt nálunk – szintén a hatvanas években került a közgondolkodás előterébe. Illyés azt is megértette és befoglalta öregkori költészetének alapkoncepciójába, hogy az a tragikus helyzetismeret, vagy veszélyérzet, amely hite szerint a magyar költészetből mindig is kisugárzott, most akaratlanul összecsendül a modern világlíra általános hangulatával és alapállásával, itt van tehát a jó alkalom és lehetőség arra, hogy ami új a négy égtáj legkülönbözőbb pontjain a lírában megszületett, behordjuk a magyar költészet nemzeti tárházába. Az 1971-ben megjelent *Hajszálgyökerek* című tanulmánykötet minden egyes költészeti témával foglalkozó cikke azt a meggyőződést sugallta, hogy hazai gondjainkban és gondolatainkban soha nem tapasztalt módon kvadrálunk a világlíra legújabb áramlataival, így egyszerre hirdertett tisztán költészeti és tartalombéli megújítást, mert ebben látta megvillanni annak lehetőségét, hogy a két égtáj irodalma összetalálkozzék egymással. Ő ezt a találkozást nemcsak fontosnak, hanem elkerülhetetlennek is tartotta a költészet egyetemes szabadságának és felelősségének égíse alatt. „*Szabadság és felelősség – sokak számára ellentétes fogalmak* – írta a *Kétféle költészet?* című cikkében. – *A jövőnd, azt hiszem, összepárosítja őket szorosán. Az a költészet, melyet én a holnapénak érzek, máris ezt teszi. A filozófiában ezek más-más oldalon működő fogalmak. De a madár két szárnya is más-más oldalon működik. Az a költészet, melyet én nemcsak a holnapénak, hanem minden világrész költészetének érzek, azt hiszem, a szabadság és a felelősség más-más oldalú, de mégis mindennél összeillőbb szárnyával fog új pályát kezdeni.*” A cikk végén mindehhez még azt is hozzátette, hogy nekünk mindenekelőtt a morált kell hívniunk a Műzsa útítársául, eltérően a nyugati költők többségétől, akik az ihlet első, heveny rohama után rendszerint a tudat, sőt a mélytudat segítségéhez folyamodnak. Ez lehet a mi hozzájárulásunk a költészet állandósult forradalmához.

Mindezek után talán leszögezhetjük, hogy Illyés öregkori költészetének legmélyebb jellemzőjét annak a magatartásnak a kiküzdésében és állandó megújításában kell látnunk, melyet ő az utóbbi évekbeli cikkeiben leginkább a francia *résistance* – ellenállás és *engagé* – lekötöttség, érdekelttség, részvétel szavakkal fejezett ki. Költői praxisában ezek az elvont fogalmak élettél és szenvedéllyel töltödték fel, mert olyan, időnként egészen az ekszázisig eljutó

kiütkeresséssel, a valósággal való konok szembenézéssel kötődtek össze, ami a legújabb kori magyar lírában a tudatosságnak ilyen, minden költői révülettől mentes fokán teljesen páratlan jelenségnek számít. Illyés ugyanis úgy ábrázolta a halált és a pusztulást, hogy állandóan hadat viselt ellenük, annak a végső kétségbeesés állapotába került embernek az elszántságával és dühével, akinek már nincs mit veszítenie. Ezt valóban csak teljesen szabadon, a belső függetlenségnek egy olyan fokán tudta megcselekedni, amely már-már a társadalmonkívüliség szituációjával azonos. Legfőbb eszközéül – emberként és művészként is – a gondolatiságot vetette be, mégpedig úgy, hogy nem mindenáron új gondolatokat kergetett, hanem merészen visszatért az alapkérdésekhez s a világ jelenségeit egyértelműen erkölcsi nézőpontból kezdte megítélni. Ő valóban a morált hívta a Múzsza útítársául, s ebben a vonatkozásban még attól sem riadt vissza, hogy ha kell, a banalitásokat kerülgesse. Attól, hogy valóban banalissá válják, gondolkodásának acélos rugalmassága és csodálatra méltó hajlékonysága mentette meg. Az ő lírában közölt gondolatai úgy egyértelműek, hogy ugyanakkor a maguk teljes, bonyolult szövevényességükben jelennek meg, innen van verseiben a sok kitérő, közbevetés, a pozitívnak induló képek hirtelen negatívba való áthajtása, a képi megfogalmazásnak fogalmira való fölcserezése és fordítva, úgyhogy mi olvasók csak kapkodjuk a fejünket az intellektusnak ilyen sziporkázó és eleven patakzása láttán. A színes és eleven, gondolatokban gazdag, de mindig tárgyyszerű, az elvontságot is átlátható és megérthető képszerűségben kifejező stílus persze nemcsak Illyésnek, a lírikusnak a sajátja. Ezt tapasztalhatjuk prózájában, tanulmányaiban, drámáiban is. Illyésre általában jellemző, hogy olvasóit belevonja a gondolkodás folyamatába, hogy nem leszögez és szentenciákat mond, hanem párbeszédet folytat velünk, élesre csiszolt elméjének nemegyszer veszélyes kanyarait is elének tárva. Nyílt színen gondolkodik – állapítja meg *Izsák József*, az egyik legkitünőbb Illyés-monográfia szerzője is. „*Nem a gondolkodás kész eredményeit kínálja, mint vásáros a piacra vitt portékát, hanem a megmunkálás folyamatát láttatja. Mondatalkotása a kifejtő gondolkodás tükörképe.*” Illyés találkozása a gondolattal és az az akarata, hogy mi is találkozzunk vele, legdrámaibb kifejeződését mégis lírájában nyerte el. A végsőig szított közösségi felelősségérzetnek számára ez volt a legszemélyesebb jellegű megnyilvánulási terepe, itt nyílt módja és alkalma arra, hogy intellektusát összepárosítsa érzelmeivel. Aki az utóbbi mintegy negyedszázad során figyelemmel kísérte Illyés költői pályafutását, tapasztalhatta például, hogy a költő mennyire racionálisan és mégis emberien foglalkozott a lehetséges világkatasztrófa, az atomháború problémájával. Nem apokaliptikus látomásokat festett elsősorban, de ilyen tárgyú verscinek a végére nem is biggyesztette oda a remény ez esetben teljesen irracionálisan ható és üresen csengő jelszavát. Őt az izgatta mindenekelőtt – egész költői, de emberi egzisztenciáját is föltéve erre –, hogy miként és főleg miért jutott el az emberiség a totális pusztulás lehetőségének széléig? Valamiféle „ősokot”, „ösmagyarázatot” keresett? Ez így nagyon leegyszerűsítve hangzik, mégis rávilágít valóságföltáró törekvéseinek lényegére. Hiszen helyzetismeret és -fölmérés nélkül nem lehet hatékonyan cselekedni, márpedig most cselekvésre s nem ijesztgetésre és csodavárásra van szükség. Illyés versciben így jelenik meg a „folyamatos golgota” költői képze, vagyis annak fölismerése, hogy a történelem voltaképpen nem más, mint a mindig újjászülető Krisztusok folyamatos keresztre feszítése. A kérdés, hogy elemi létérdekük ellenére miért pusztítják el az emberek a maguk közül való legjobbakat, olyan gyötrően hatja át Illyés öregkori költészetét, hogy az már önmagában is megrendítően drámai. A költő persze nem kollek-

tív büntudatot hirdet, hiszen akkor maga is elárulná azokat – a történelmi idők legmélyéig visszanyúlva – akiket nagy szakértelemmel minduntalan rászögeztek a T alakú fára, vagy – ahogy *Bemutató* című versében írja – karóba, parázsló székbe nyomtak, kimérve húsukat és vérüket a tömegnek, „a mindig dráguló kenyér és bor helyett”. De valamiféle felelet mégis földereng verseiben, annak a követségeknek nemes pátozú megszólaltatásával, hogy az emberiségnek *morális öntudatra* kell ébrednie. Más kiút nincsen.

A hátrahagyott versek kötetében változatlan erővel működik ez az emberi jövőért aggódo felelősség. S ez nem is lehet másként, mert Illyés öregkori költészete, a benne uralkodó közös téma s néhány nagy gondolat vonzásában, kivételesen egységes jelenség. Ám ezen az egységen belül, azt meg nem törve, egyszermind gazdag, változatos, sokszólamú művészet, amelyben harmonikusan illeszkedik össze a magánlíra a közéletivel, az elmúlással való csendes megbékélés az újra és újra föltörő bátor tettrekészséggel. A *Semmi közelit* versei formailag is éppoly változatosak, mint a költő korábbi kötetének darabjai. A népdal tisztaságú és egyszerűségű életképektől a nagy, súlyos, klasszicizáló hangvételű költeményeken át, az indulat diktálta ritmussal szabályozott szabad vers és versprózáig, itt minden megtalálható: Illyés már régóta virtuóz formaművésszé érett. Temperamentuma is a régi maradt, bár némi melankolikus visszafogottság már belevegyül. S ez érthető is, hiszen ezeknek a verseknek a többségét – ha megszületésük pontos dátumát nem is tudjuk meghatározni – a költő mégiscsak életének legutolsó alkotói korszakában írta. A betegség, a közeli halál biztos tudata – bármennyire el nem hessenthető, köznap állapotá csomósodott benne, amelynek bugyraiba naponként kötelezően le kellett szállnia – nem kezdte ki, nem tudta kikezdeni költői géniuszát, ám kétségtelenül szelídebbé s az élet iránt alázatosabbá tette. Illyés még soha sem hangolta ennyire személyesre és emoncionálisra verseit, csak úgy árad, hőmpölyög belőle – mint a teljesre nyitott csapból a széles vízszugár – a szeretet, a megértés és a részvét minden élőlény iránt. Rejtőzködő magatartása is megennyhült, noha feltárulkozó mozdulatait most is öniróniával fűszerezi, saját prófétikus gesztusait sem kimélve a maga felé irányított gúny nyilaitól. Személyesége azonban egy pillanatra sem csap át egyénieskedésbe, most is arra törekszik, hogy a közös emberit mutassa föl magában. Illyés öregkori lírájának alakulását figyelemmel kísérve, már régóta sejtettük, hogy csodálatos költői szellemiségének köze van az eszkatológiához. Elsősorban abból az oldhatatlan vonzódásból, amellyel a természet jelenségei felé fordult s abból az egyre erőződő törekvésből is, hogy földézeve gyermek és ifjúkori emlékeit állandóan ébrentartsa magában a gyermeki tisztaság érzését, és a világra való rácsodálkozás képességét. S végül, de nem utolsósorban szerelmi lírájának megújulásában, abban a végső, nagy akaratában, hogy még egyszer fölmutatva nagyszerű társa iránti olthatatlan szeretetét, bennünket is figyelmeztessen az érzések jelentőségére az életben.

Ezek a motívumok vörös fonálként húzódnak végig a posztumusz kötet versein is. Időnként úgy érezzük, mintha egy hatalmas boltozatú templom falai között járnánk, amelynek áhítatos csendjéből a végső bölcsesség szavai szólnak hozzánk. Mondják, a halál közelségében az ember előtt elvonul egész élete s olyan távlatok nyílnak meg, mint soha azelőtt. Illyés lelkéből is föltörték az érzelmeknek azok a mély rétegei, amelyeket a még creje teljében levő férfi – ha másért nem, hát szeméremből – szégyellt kitékarni. Most viszont már nem kellett tekintettel lennie semmire és senkire, a társadalmi szerepvállalás külső jegyei is lehullottak róla, mint elhasznált ruhadarabok, dolgát elvégezte, hiva-

tását betöltötte, így számot adhatott arról, ami személyiségének legbensőbb lényege volt: azonosulni tudásával, az egész teremtéssel, az egész mindenséggel. „...Tágu! a Tér. Az Idő!... A tél sohasem hazug” – ezek a szép szavak is arra utalnak, hogy Illyés tudta, ha meghalunk is, végképp sohasem múltunk ki a világból, munkánk, törekvésünk történelemformáló erőként továbbra is kitörölhetetlenül jelen marad. Részei lettünk és maradunk a nagy Egésznek. Így annak a többször leírt mondatnak, hogy „jövünk a múlt” mindig is kettős jelentése lesz. Nemcsak az idő visszafordíthatatlanságát példázza, azt, hogy az öregedő ember számára ifjúságának emléke válik azzá az éltető forrássá, amely szenvedéseit megdicsőíti, hanem azt is, hogy az egyedi ember elmúlása ellenére, az emberiség számára megmarad az újakezdés nagy lehetősége. S Illyés végső szavai erről szólnak, az újakezdés lehetőségéről, a bele nem nyugvásról, arról, hogy az élet befejezhetetlen: „Őrzöm, mi volt az indítás! ünnepe: a félig kész ház” – írja. S végül hadd másoljuk ide egyik legszebb ars-poetica-i megnyilatkozását, amelyet a belgiumi Monsban mondott el, amikor 1965-ben neki ítéltek oda a *Le grand prix international de poésie*-t, a Nemzetközi költészeti nagydíjat. „A tragédia szónak a költészetben nem az a jelentése, mint általában. Ott nem a katasztrófával azonos; több annál, csaknem az ellentéte; a tagadása mindenesetre. Jóra törő küzdékényszer mindennel szemben, még az elfáradt vagy el-claggot istenekkel szemben is, halálig, sőt azon túl – a költői kódexben ez a tragédia. A legizgalmasabb útkeresés az úgynevezett lehetőségekben is kívül. Nem elfogadása annak, ami elkerülhetetlen”. (Szépirodalmi)

